

Fejedelemasszony-szerepek Erdélyben a 17. században¹

A nő az udvarban

Az uralkodónői udvaroknak minden korban és térben az adta az igazi jelentőségét, hogy mind az udvari élet, mind a kommunikációs kapcsolatok, mind a kapcsolati tőke fejlődésére pozitívan hatottak. Fontos szerepük volt, mert a környezetükben, mint általában Európában, kiteljesedett az udvari élet, és virágzásnak indult a kultúra.² A magyar királyi udvarban Mohács előtt ilyen látványos hatást váltott ki Aragóniai Beatrix, Hunyadi Mátyás, valamint Habsburg Mária, II. Lajos felesége. Már a két esküvő is fontos diplomáciai és reprezentációs esemény volt, majd pedig az említett hölgyek körül tudósok, művészek, papok jelentek meg, illetve az udvaruk megfelelő színhelyévé vált az udvari élet elsajátításának, az itt megjelenés lehetőséget adott az arisztokrácia számára a kapcsolati hálók kiépítésére és a házassági stratégiák megteremtésére is.

A királynők megjelenése még egy már jól funkcionáló udvar esetében is építkezések, innovációk sorát hozta, a modernizálás szinte minden esetben a velejárója volt az uralkodók új felesége érkezésének.³ Mivel a magyar királyok a legtöbb esetben uralkodócsaládokból házasodtak, ez a tény természetesen hozta magával sok, a kiszemelt ara országából származó újítás átvételét, azok megjelenését a Magyar Királyságban.

Új állam, új udvar, alakuló struktúrák

Az erdélyi fejedelmi udvar kialakulása a 16. század második felére, végére tehető.⁴ Ceremoniális rendje nem tekint vissza éppen ezért évszázados hagyományokra. Az udvar uralkodónői fele még kevésbé volt jól körülhatárolt vagy egyértelműen megha-

¹ A tanulmány az OTKA-108744 számú pályázatának támogatásával készült.

² Anne J. Cruz – Mihoko Suzuki 2009.

³ L. Oakley-Brown, L. J. Wilkinson 2009.

⁴ Oborni Teréz 2009: 21–44.

tározott, mint ahogyan maga a fejedelemasszonyi⁵ cím sem volt az.⁶ Az önálló állam fennállásának másfél évszázada alatt az uralkodók többször megkíséreltek dinasztiai alapítani, érzékelvén az állam sérülékeny voltát. Mind a Báthoryak, mind a Rákócziak, de még a gyermektelen Bethlen Gábor vagy a meggyengült autonómiával uralkodó Apafi Mihály is kísérletet tett a hatalom saját családján belüli továbbörökítésére.

A letelepült, rezidenciális intézményekhez kötött udvar létrehozása több uralkodó alatt megindult. Már Izabella, az Erdélybe anyakirálynóként érkezett özvegy idején elkezdődött Gyulafehérvár székvárossá építése, ami fia, János Zsigmond uralma idején tovább folytatódott. Az utód nélkül meghalt János Zsigmondot követő Báthory István 1575-ben végleg távozott Erdélyből, az udvar újabb tudatos fejlesztése már utódja, Báthory Zsigmond nevéhez köthető. A reneszánsz művészet és az udvari ceremóniák iránt rajongó Báthory itáliai szellemiségű udvara a tizenöt éves háború idején szinte teljesen lerombolódott, újra lehetetlenné téve egy letelepedett udvar szokásainak, hivatalainak, rezidenciális rendjének tartós kiépülését. Az újjáépítést a koncepciózus, ám Erdélyben nem túlzottan népszerű Bocskai István nem kezdte el, hanem Kassán rendezte be udvarát. Az őt követő Rákóczi Zsigmond alig egy évet töltött a fejedelmi székben, de nem sikerült az udvar régi rendjének, épületeinek újjáalakítása a Rákóczit váltó Báthory Gábornak sem.

17. század: formálódó fejedelemasszonyi udvar

Bethlen Gábor a 17. század legnagyobb erdélyi építkezőjeként az udvar épületeire, ceremonális rendjére és uralkodói pompájára is nagy figyelmet fordított. Az első feleségét, Károlyi Zsuzsannát azonban még annak előtte nőül vette, hogy fejedelemmé választották volna. Sőt, az esküvő időpontjában még éppen csak elkezdődött Bethlen Gábor karrierje, aki addig vagyoni helyzetét tekintve inkább a köznemesekkel volt egy szinten. A reprezentatív fejedelmi udvar kiépítése a hatalom stabilizációját követően az 1620-as években kezdődhetett el. Károlyi Zsuzsanna uralkodónői udvarának funkciói a korábbi, magyar királynék körül kialakult udvarok funkcióihoz képest töredékesek voltak. A puritán református asszony nem igényelte a pompát, a tudósok sem körülötte jelentek meg. Péter Katalin szerint ugyan „élvezte a fejedelemség külsőségeit, szellemi kapcsolatot azonban nem alakított ki sem egyháza képviselőivel, sem más értelmiségiekkel – egyetlen neki ajánlott könyvet sem ismerünk”⁷ A körében

⁵ Oborni Teréz 2008: 29. írja: „Az erdélyi fejedelmek feleségeit a magyar nyelvben a fejedelemasszony, latinul a »principissa« elnevezés illette meg. Ezek a kifejezések azonban csupán a magánéletbeli helyzetükre utaltak, semmilyen közjogi tartalommal nem bírtak. Általánosságban az adott időszak társadalmi közege, szokásjoga, leginkább azonban maga a fejedelem személye határozhatta meg, hogy a fejedelemasszony milyen hatalommal rendelkezett.”

⁶ „a fejedelmet az erdélyi országgyűlés választja, de a feleségre vonatkozó szokás nem alakult ki. Mint a fejedelemhez legközelebb álló személyt kezelték. Gyakorlatilag tőle, illetve a férjétől függött, hogyan tudja a főszerepet tartalommal megtölteni. Az önálló Erdély aránylag rövid története alatt sokféle fejedelemasszonyt látott. Maguk a fejedelemasszonyok pedig nagyon különbözőképpen értelmezték a szerepüket, távolról sem hasonlítottak egymáshoz.” Péter Katalin 2000: I. 8.

⁷ Péter Katalin 2000. I. 14.

főleg a református prédikátorok fordultak meg, a személye mégsem vált központivá, szervezőerővé a fejedelem mellett, mindig megmaradt az árnyékban maradó, a férjét támogató, szigorú vallásos asszonyként. A személye a legerőteljesebb pólusképző szerepbe a saját temetésén került a hatalmas, több napon át tartó országos ceremónia által, amely egy igazi uralkodónő körüli közösségi teret teremtett meg az erdélyi társadalom számára.

A Rákócziak alatti belső béke hozzájárult az udvari kultúra megszilárdulásához, még akkor is, ha I. Rákóczi György jóval puritánabb, az udvari élet kellékei iránt érzéketlenebb volt tehetséges elődjénél. A Károlyi Zsuzsannánál nagyobb formátumú feleség, Lorántffy Zsuzsanna viszont képes volt létrehozni saját maga körül olyan társadalmi-közösségi tereket, amelyekben mind a kultúra, mind a tudomány, mind az egyház képviselői meg tudtak jelenni. Lorántffy Zsuzsanna azonban nem szívesen tartózkodott Erdélyben, sokkal több időt töltött családi birtokán, Sárospatakon. Az építkezések, kertépítések ennek ellenére erőteljesen tükrözték a fejedelemasszony egyéniségét. Az igazi udvar azonban elsősorban Sárospatakon alakult ki körülötte. Ez a hely viszont nem tudott betölteni olyan szerepet, amellyel az erdélyi társadalom szervezőereje, az arisztokrácia találkozóhelye, házassági piacának katalizátora lehetett volna.

II. Rákóczi György beleszületett a fejedelemségbe, uralkodónak nevelték. Nem megteremtenie vagy felépítenie kellett valamit, csupán tovább folytatni. A Magyar Királyságon belül tekintélyes, remek lengyel kapcsolatokkal rendelkező Báthory család leányát, Zsófiát feleségül véve igazi „dinasztikus” házasságot kötött, ugyanis házastársa Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem leszármazottja volt. E tekintetben egyszerre volt királyi leszármazott és egy ősi magyar család képviselője. Az udvara fiatal kora ellenére is hihetetlenül jól szervezett volt, az udvarhölgyei között nagy számban voltak katolikus székely főemberek leányai, akiket csakúgy, mint korábban Brandenburgi Katalin, Bethlen Gábor második felesége, levelezéssel is igyekezett az udvara körében megtartani. Látható, hogy a nagy múltú Báthoryak neve vonzóbb volt az erdélyi családok számára, mint a kevésbé rangos családokból származó fejedelemszonyoké. A formailag református hitre tért, ám magát katolikusnak érző Báthory Zsófia elődeivel ellentétben nem lehetett szervezőerő az egyháziak vagy az erdélyi tudósok számára sem, noha a kor udvari prédikátora, a gyermeküket keresztelő Keresztúri Bíró Pál nagy reményekkel próbálta a szárnyai alá venni a fiatal fejedelemszonyt.

A II. Rákóczi György által némileg előkészítetlenül megindított lengyelországi hadjárat kudarcra majdnem a fejedelemség létét számolta fel, a zavaros évek egymást váltó és időnként egymás ellen küzdő fejedelmeit az az Apafi Mihály követte, aki a Porta akaratából és támogatásával lett Erdély ura. Ekkorra az állam területe jelentősen lecsökkent azáltal, hogy az oszmán hatalom elfoglalta az Erdély kapujának tekintett Váradot. Apafi Mihály udvara, noha némi cezúrával, mégis láthatóan folytatója, számos tekintetben másolója volt a Rákócziak udvarának. Külsőségeit is áthátolta a puritán szemlélet, a ceremóniák, a rendezvények a protestantizmus kálvini irányának izlésvilágát tükrözték. A korábbi tendenciához hasonlóan a fejedelemszony, Bornemissza Anna református nemesi család tagja volt, ám még az erdélyi elit legfelső szegmenséhez sem tartozott. A személye részben ezért sem tudott létrehozni

olyan udvari közeget maga körül, mint akár Brandenburgi Katalin, akár Lorántffy Zsuzsanna vagy Báthory Zsófia.

Az előbbieket jól mutatják, hogy az erdélyi fejedelmi udvar szokásrendje, ceremóniái, sőt a mindenkori fejedelmi udvar maga is meglehetősen változékony volt, erősen függött a mindenkori fejedelem személyétől. Talán ez a kialakulatlanság, az állandóság hiánya is közrejátszott abban, hogy a női szerepek még kevésbé voltak körülírtak vagy állandóak az erdélyi fejedelmi udvarban. A női szerepek hiányának elsődleges oka az volt, hogy mivel nem jött létre egy dinasztikus, állandó uralkodóház, a fejedelmek sem uralkodásra készültek, házassági stratégiájuk kiválasztásakor sem feltétlenül egy uralkodó szerepeit tartották szem előtt. Az erdélyi fejedelmek közül Szapolyai János Zsigmond nem volt nő, sőt utódja, Báthory István sem házasodott meg lengyel királlyá választásáig. Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, Báthory Gábor vagy Bethlen Gábor nem nevelkedett fejedelemfiként, csakúgy, mint ahogyan Apafi Mihály is hamarabb házasodott, mint ahogyan fejedelemmé választották. Házasságaik tehát egy erdélyi vagy magyarországi nemes házassági stratégiáját tükrözik, nem pedig egy uralkodó dinasztikus célú, nemzetközi kapcsolatokat építő házassági politikáját.

A 17. század udvarai és a nők

A 16. századi uralkodónői udvarok szakaszosságuk miatt nem szolgáltattak megfelelő alapot a következő század fejedelemasszonyai számára. A 17. század elején a fejedelmek olyan rövid ideig uralkodtak, hogy az udvarukban a nők nem tudták kifejteni az adott idő alatt sajátos, női hatásukat.

Báthory Gábornak valójában nem volt letelepült, állandó helyhez kötött udvara, márpedig ez a női udvarok kiépüléséhez elengedhetetlen lett volna.⁸ Az állandó udvart Bethlen Gábor kezdte építeni, ám az igazi uralkodónői udvari funkciókat először Brandenburgi Katalin idején sikerült többé-kevésbé betöltenie az udvar női oldalának. A reprezentációs külsőségek, építkezések terén olyan szimbolikus központ alakult a fiatal Katalin körül, mintha „nem is a jámbor Berlinből, hanem a zajos Versaillesból származott volna.”⁹ A kortárs Szalárdi János is úgy értékelte, hogy „a kellesténél is nagyobb költségű volt”¹⁰ az ekkor létrejött udvar, ami nagyszerűen jelzi azt, hogy a reprezentáció tekintetében Brandenburgi Katalin uralkodónői udvara megfelelt annak a funkciónak, hogy magához vonzza a fejedelemség arisztokrata családjait. Katalin családja,¹¹ a Bethlen Gábor által mintának tekintett porosz udvari kultúra¹² arra készítette a pompa iránt egyébként is vonzódó Bethlen Gábort, hogy már a Kassán megtartott

⁸ Jeney-Tóth Annamária 2012: A fejedelmi udvar személyi összetételét, valamint az udvar női oldalát Báthory Gábor és Bethlen Gábor uralma alatt elemzi a szerző.

⁹ Acsády Ignác 1903: II. 81.

¹⁰ Szalárdi János 1980: 162.

¹¹ Ernst Clausnitzer 1907.

¹² Helmut Börsch-Supan 1980.

esküvő¹³ külsőségeit is minden korábbinál látványosabbra tervezzék. Katalin tehát már a nevével megteremtette a reprezentációs tér iránti igényt és azt a többletet, amelyet Európa-szerte éppen a királynők jelenléte adott hozzá az udvarokhoz. A Katalin kedvéért rendezett multságok, bállok pedig lehetőséget adtak az elit számára a házassági piac udvarhoz kötött működtetésére. Noha Katalin fiatal volt, és a kortársak, valamint az őt kutató történészek szerint is kevésbé volt alkalmas az uralkodásra vagy a bölcs politizálásra, amit megkövetelt volna tőle az, hogy férje az utódjává választotta az országgyűléssel, a személye mégis igazi fejedelmi központ létrejöttét indukálta, ami minden korábbinál strukturáltabb és fényűzőbb udvari életet eredményezett.¹⁴

Ugyancsak megvalósult az udvarhölgyeknek a fejedelemszöny köréhez kapcsolása, azok levelekben történő nyomon követése.¹⁵ A magyarul nem beszélő Katalin körül folyamatosan jelen volt nyolc nemes leány azok szolgálóival együtt, akiknek a száma az évek során tízre, majd tizenkettőre emelkedett.¹⁶ Mellettük természetesen megmaradtak azok is, akik Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának az udvarában is jelen voltak. Ilyen volt vargyasi Daniel Anna, akinek apja és fiútestvérei is a fejedelem szolgálatában álltak.¹⁷ Jól látható, hogy az ekkor kibontakozó udvari élet minden addiginál szervezettebb és strukturáltabb volt. Noha Katalin erdélyi jelenléte nem tartott négy évig sem, ez az időszak komoly fejlődést jelentett az udvari élet minden szegmensét tekintve. 1626 augusztusában még csak két muzsikusból 1629 augusztusára már négy állandó zenész lett, akik folyamatosan hivatottak voltak biztosítani a fejedelemszöny és udvara szórakozását.¹⁸ Sajátos különbség, hogy Károlyi Zsuzsannát nagyobb részben a korban hozzá közelebb álló férjes asszonyok vették körül, míg Brandenburgi Katalint a fiatal, házasság előtt álló lányok.¹⁹ A két udvar korfáját elemezve egy jól működő uralkodónői udvar akkor alakulhatott volna ki, ha mindkettő egyszerre lett volna jelen. Ezt maga a fejedelem is érzékelte, így a végrendeletében a fejedelemszönyi udvarban legalább két főasszony állandó jelenlétéről rendelkezett.²⁰ Katalin, ha nem is volt tehetséges a férfiakat érintő politikai ügyekben, gondosan felügyelte a saját udvarát. Levelezés útján rendelkezett az udvartartás tagjainak ide- vagy odautazásáról, és előszeretettel bővítette az udvara társadalmát a már addig is oda tartozók fiatalabb családtagjaival. Így hívta meg az udvarába a korábban már említett vargyasi Daniel Anna húgát, Borbálát,²¹ valamint Péchy Simon lányát, Erzsébetet is. Katalin állandó, szűk kísérete is elérte a 70 főt, aminek a jelentőségét a végrendelező fejedelem maga is fontosnak tartotta, amikor megjegyezte, hogy Katalin udvarának méltónak kell hozzá lennie.²²

¹³ Péter Katalin 2004: 37.

¹⁴ Oborni Teréz 2002: 126–132.

¹⁵ Balogh Judit 2009: 333–353.

¹⁶ Jeney-Tóth Annamária 2012: 147.

¹⁷ Jeney-Tóth Annamária 2012: 147–148., Balogh Judit 2009: 333–353.

¹⁸ Jeney-Tóth Annamária 2012: 148.

¹⁹ Jeney-Tóth Annamária 2012: 142–144.

²⁰ Makkai László (szerk.) 1980: 424.

²¹ Balogh Judit 2011: 55.

²² Jeney-Tóth Annamária 2012: 151.

Ezt a célt szolgálták a pompás építkezések is, amelyek egy uralkodói feleség megjelenése hatására általában megszapornak, a kényelem és a luxus fokozását célozzák az udvarokban, bár kétségtelen, hogy Bethlen Gábor építkezései nem köthetők kizárólag Katalinhoz, mivel a fejedelmi központ kiépülése már évekkel korábban megindult. Ugyanakkor jellemző, hogy például a töröcsvári várat is második feleségének szánta jegyajándékkul a fejedelem, ami jól mutatja egy nő szerepét az udvarokban.²³ A gyulafehérvári fejedelmi palota az 1620-as évek második felében még jelentősen tovább bővült, a három udvart összefogó homlokzatot koronázó attikát csak 1624-ben kezdték építeni.²⁴

Brandenburgi Katalin, a fiatal és szórakozásokat kedvelő hölgy általános ellenszenvvel találta szembe magát a konzervatív és puritán erdélyi társadalomban. Noha a jelenléte komoly katalizátora volt az udvari kultúrának, mégsem ezt az irányt folytatták az őt követő fejedelemszonyok.²⁵

Brandenburgi Katalin nemcsak fejedelemfeleség volt, hanem a férje akarata és az országgyűlés választása szerint majd' egy éven át Erdély fejedelme is. Az egyetlen hölgy Erdélyben, aki viselte a „Serenissima Princeps” megnevezést.²⁶

Lorántffy Zsuzsanna, a fejedelemszony prototípusa

A következő fejedelem, I. Rákóczi György felesége Lorántffy Zsuzsanna volt. Noha a férje apja, Rákóczi Zsigmond egy éven át Erdély fejedelme volt, a két fiatal házassága mégis inkább egy arisztokrata ifjú frigye volt egy köznemes leánnyal. A fiatal feleség helyzete számos tekintetben hasonlított Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a helyzetéhez. Először is mindketten reformátusok voltak, ráadásul a puritán szellemiség iránt is fogékonyak mutatkoztak. A hasonló társadalmi helyzet ellenére Lorántffy Zsuzsanna egy nagy tudású, külföldet járt prédikátor-tudós okos és tehetséges tanítványaként műveltebb és nyitottabb is volt elődjénél. Kreatív, kezdeményező volt még akkor is, ha a férje mellé a kor szokásait követve és szigorú keresztény vallási elvei szerint is minden kérdésben támogatóan és egyetértéssel állt oda. A kora újkorra az udvari élet lényegének tekintett társadalmi érintkezésekben azonban Lorántffy Zsuzsanna sokkal magabiztosabban mozgott, noha az erdélyi fejedelmi udvarban nem alakult ki az a szinte szabályos szalonélet, amely Itáliában vagy a nyugati uralkodói udvarokban megfigyelhető, és ahol a nő számos területen társává lehetett a férfiakkal, de mindenképpen beszélgetőtársa. I. Rákóczi György okos és kreatív felesége tájékozott volt a divat,²⁷ a teológia, a borászat, a gazdálkodás vagy az oktatás és a kertészet kérdéseiben is. Az udvarában nagy kedvvel beszélgetett teológusokkal,

²³ B. Nagy Margit 1970: 65.

²⁴ Kovács András 2003: 81.

²⁵ I. Rákóczi György felesége, Lorántffy Zsuzsanna, II. Rákóczi György felesége, Báthory Zsófia és I. Apafi Mihály felesége, Bornemissza Anna.

²⁶ Oborni Teréz 2002: 128–129.

²⁷ Balogh Judit 2000: 327–335.

tudósokkal vagy művészekkel egyaránt. A források és a kortársak szerint is képes volt a személye köré vonzani férfiakat és nőket egyaránt. A reneszánsz udvari kultúra az ő terepe volt, már főúri feleségként sárospataki várakban is remek beszélgetőpartner volt.

A férjével, I. Rákóczi György fejedelemmel együtt józan és szigorúan fegyelmezett életet éltek, a pompa kedvelése nem tartozott annyira hozzá az alkatukhoz, mint Bethlen Gábor esetében. Az építkezések, az uralkodói reprezentáció megteremtése és továbbépítése nagyon is fontos volt a számukra. Nem véletlen, hogy I. Rákóczi György tovább folytatta a Bethlen által megkezdett gyulafehérvári építkezéseket, a kor magasan fejlett európai formanívójának megfelelően minden apró részletre figyelve irányították azokat mindkettőn.²⁸ A gyulafehérvári, tehát a fejedelmi székhelyen található fejedelmi palota, a helyhez kötött udvar épületegyüttesének építkezései is továbbfolytatódtak. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a palota délnyugati sarkában, a bástya töltésén éppen ekkor jött létre Lorántffy Zsuzsanna függőkertje, és gyakorlatilag erre építették rá az északi szárny és a bástya északnyugati fele közti traktust.²⁹

A fejedelemszorongó hatását mutatja és részben az ő kényelmét szolgálta a délnyugati szöglet átalakítása is, amelyet szintén ekkor végeztek el. Az itt elhelyezkedő emeleti helyiségekbe került a fejedelmi levéltár, a ruhák tárolására kialakított terem, a kincstár, valamint a fegyvertár is. Az itt megépített zárterkélyek hasonló párjai, esetleg mintái a Lorántffy Zsuzsanna családi örökségének számító Sárospatakon fordultak elő.³⁰ Ugyancsak Sárospatakot idézhette a fejedelemszorongó számára az a ballusztráddal ellátott díszlépcső, amely a fejedelmi palota előtti térről vezetett a fejedelmi tábla ülésterméhez.³¹

A gyulafehérvári kollégium építkezései ugyanúgy szívügyei voltak a fejedelemszorongónak is, mint a sárospataki kollégium sorsa. Ebből a célból már 1632 szeptemberében olasz fundálómester érkezett Gyulafehérvárra, majd a munkálatokat 1635-ben és 1637-ben is folytatták.³²

Lorántffy Zsuzsanna iskolatámogató tevékenysége remekül illett a 16. századtól Erdélyben is ható humanista kultúraelfogáshoz. Az udvari kommunikáció fontos terepe volt az oktatás, a tudomány, az irodalom. A fejedelemszorongó tevékenységminták, szerepváltozatok között az iskolatámogatás éppen Lorántffy Zsuzsanna tevékenységének köszönhetően vált alaptípussá, amelyet mind menyee, Báthory Zsófia,³³ mint pedig I. Apafi Mihály felesége, Bornemissza Anna követendő példának tekintett. Ezt az iskolatámogató attitűdöt előkészítette Bethlen Gábor akkor, amikor Károlyi Zsuzsanna vagyonának egy részét a halála után református iskolatámogatásra fordította.³⁴ A kegyes református uralkodónő erőteljes patrónusi tevékenysége az udvaron belüli mintaadásnak is hatékony eszköze volt. I. Rákóczi György felesége szerepet játszott a nagyhírűvé vált, puritán professzorokat foglalkoztató és puritán fellegvárrá

²⁸ Kovács András 2000: 65.

²⁹ Kovács András 2000: 65.

³⁰ Kovács András 2000: 66.

³¹ Kovács András 2000: 66.

³² Komlósi Sándor 2000: 147.

³³ Báthory Zsófia 1660 után már nem fejedelemszorongóként segítette a jezsuita oktatási intézményeket, ám az anyósa példájának a követése itt is kimutatható.

³⁴ Pokoly József 1904: II. 93.

váló váradi kollégium létrejöttében is.³⁵ A szisztematikus iskolatámogatás másik állomása az a Debrecen volt, ahol 1636-ban fejedelmi segítséggel szervezték meg a kollégium második tanzékét 1636-ban.³⁶ Az intézményben éppen az a Medgyesi Pál volt a rektor 1631–32-ben, aki később Zsuzsanna asszony sárospataki körének központi figurája lett.³⁷ Iskolatámogatásainak legjelentősebbike a fogarasi román tanítási nyelvű iskola és gyülekezet létrehozása volt 1657-ben, ami egyenesen fakadt erős protestáns missziós elkötelezettségéből.³⁸

Lorántffy Zsuzsanna volt tehát az a fejedelemasszony, aki követhető mintát adott az erdélyi uralkodónői szerepekhez. Személyiségében, viselkedésében jelen volt Jagello Izabella humanizmus és reneszánsz iránti igénye, Károlyi Zsuzsanna szigorú és hiteles reformátussága, ami a 17. századi református fejedelmek országában fontos volt, Brandenburgi Katalin képessége a társasági élet működtetésére a túlzások nélkül, igénye az építkezésekre, a korszak udvari reprezentációjának követésére. Zsuzsanna emellett gondos felügyelője volt az udvari kiadásoknak, kedvelte a reneszánsz kerteket, a kultúrnövényeket és a különleges gyümölcsöket,³⁹ kiválóan értett a botanikához⁴⁰ és a főzéshez is, sőt nemcsak az iskolákban tartotta fontosnak a leányok nevelését, de a saját környezetében, elsősorban Sárospatakon is szívesen nevelte-oktatta az udvara környezetéhez tartozó lányokat hímzésre.⁴¹

A fejedelemasszonyi szerepek sokasága Lorántffy Zsuzsanna személyében állt össze intézménnyé. Nagyasszony és tökéletes női patrónus volt egy személyben, erkölcsi példa, klasszikus református anya és feleség. Sokoldalúságában megfelelt a Castiglione által megalkotott cortegiano női párjának.⁴² A korábban csak részleteiben megjelenő uralkodónői ideáltípus a személyében adaptálódott erdélyivé. Megfelelően öltözködött, hiszen a levelezéséből tudjuk, hogy nyomon követte a bécsi udvari divatot, és igyekezett ahhoz alkalmazkodni.⁴³ Előkelő viselkedése jó példa volt az udvarhölgyek nevelődésére. A szertartásos társasélet jó ismerője volt, kötetlenül volt képes beszélgetni férfiakkal, teológusokkal és iskolamesterekkel is. Többször vitatkozott éjszakába nyúlóan a teológia kérdéseiről.⁴⁴ A vita mellett maga is írt könyvet, amelyek közül egy bibliai igékből álló válogatása fennmaradt, és noha támadták érte, ezáltal nem veszített a tekintélyéből.⁴⁵ Az oktatáshoz és a kultúrához való viszonya megfelelt kora európai elvárásainak is.⁴⁶

A magyar arisztokrácia a reneszánsz udvari kultúra tartalmát és formáit a bécsi és a krakkói udvarban sajátíthatta el, a fejedelemasszony is éppen ezekben az irá-

³⁵ Komlói Sándor 2000: 148.

³⁶ Komlói Sándor 2000: 149.

³⁷ Péter Katalin 2000a: 55–56.

³⁸ Péter Katalin 2000a: 57.; Demjén István 2000: 60.

³⁹ Balogh Judit 2004: 91–96.

⁴⁰ Nagy-Tóth Ferenc-Fodorpatoki László 2000: 123–124.

⁴¹ Pocsainé Eperjesi Eszter 2000: II. 141–145.

⁴² R. Várkonyi Ágnes 2005: 60.

⁴³ Balogh Judit 2000: 330.

⁴⁴ Péter Katalin 2000a: 60.

⁴⁵ Fehér Erzsébet 2000: 205–216.

⁴⁶ Magyarai András 2000: 193–204.; Sipos Gábor 2000: 181–186.

nyokban tájékozódott. Az intézőjét Bécsbe küldte bevásárolni, az általa kreált udvari díszletek közé pedig nagyon tudatosan választotta a férjével együtt fia feleségének a lengyel arisztokráciához is tartozó Báthory család Zsófia nevű leányát.⁴⁷

Az esküvőről szóló tudósítások az európai udvarokhoz hasonló szintű szertartásról írtak,⁴⁸ ahol a fejedelemszony táncolt, beszédet mondott, vagyis az udvar igazi szervezőerejeként reprezentált.⁴⁹ A fia házasságának szervezésén kívül uralkodónői szerepei között előszeretettel gyakorolta az udvarhölgyeinek a házassági piacon való megjelentetését és férjhez adását is. 1653-ban szerepet játszott Bornemissza Anna és Apafi Mihály házasságának a létrejöttében. Bornemissza Anna 1691-től szó szerint az örökébe lépett Lorántffy Zsuzsannának, hiszen híven követni igyekezett a példaképének tekintett nagyasszonyt.⁵⁰

A fejedelemszonyi udvar tehát Lorántffy Zsuzsanna alatt megindult a korábbi szakaszosság után az intézményesülés felé. Ráadásul ezt az intézményesülést egy erős egyéniségű fejedelemfeleség jelenléte segítette. Zsuzsanna azonban a harmincéves háborúba való belépést követően Sárospatakra helyezte át állandó tartózkodási helyét. Pataki várának és környékének az építkezései, téralakításai magukon viselik a tudatos gazdasszony és a reprezentációra érzékeny asszony hatásait. Sárospatak valóságos vidéki udvari központtá vált az ő jelenlétében, ahol a kor legjelesebb protestáns tudósai fordultak meg, mint Medgyesi Pál, Tolnai Dali János vagy a nagyhírű morva pedagógus, Jan Amos Komensky.⁵¹

A terek kialakítása iránti kivételes érzelme mutatkozott meg a fejedelemszony-nak, amikor a családi uradalmi központokat sorra átépíttette, így kapott új külsőt a jóvoltából az örményesi udvarház, ahol 1640-ben kezdődtek az építkezések a gyulafehérvári Mátyás mester segítségével.⁵² A következő évek folyamán először a pocsaji udvarház épült fel az örményesi mintára, itt a dési András mester irányította a munkálatokat. E két nagy építkezés mellett további jelentős átalakításokat végeztek a sátoraljaújhelyi, a királyhelmeci és a kóródszentmártoni udvarházakon, valamint borházak építése zajlott Pocsajon, Munkácson, Szerencsen, Ónodban, Vencsellőn és Tállyán is.⁵³

Az udvarhoz tartozó területeken minden korábbinál jelentősebb kertépítések indultak el, a sárospataki vár kertje ekkor alakult ki, és tett szert hírnévre. Gyulafehérváron a palotában lévő függőkerthez öntözőrendszert alakítottak ki, még hozzá úgy, hogy a szökőkutak vizét vezették oda, valamint egy nagyobb kertet is létrehoztak a palota vonalában, ennek a vízellátását szintén így biztosították.⁵⁴

A fejedelemszony személyisége nemcsak alakította az udvart, illetve az udvari élet számos szintjét, hanem magának az épületegyüttesnek, a térhasználatnak a módzatait is erősen befolyásolta. A számára épült lakosztályt ugyanis olyan mértékben

⁴⁷ Várkonyi Gábor 2000: 79–92.

⁴⁸ R. Várkonyi Ágnes 2000: 32.

⁴⁹ R. Várkonyi Ágnes 2000: 34.

⁵⁰ R. Várkonyi Ágnes 2000: 36.

⁵¹ Péter Katalin 2000a: 55–56.; Petrőczy Éva 2000: 123–127.

⁵² Déthsy Mihály 2000: 8.

⁵³ Déthsy Mihály 2000: 8.

⁵⁴ Kovács András 2000: 67.

megnövelték, hogy az már az erődítmény védhetőségét is veszélyeztette.⁵⁵ A művészettörténész szerint ez a változás, amelynek folyamán a fejedelemszonyi udvar a palota terében is egyre nagyobb helyet követelt magának, már valójában 1628-ban elkezdődött, tehát éppen Brandenburgi Katalin idején.⁵⁶ Így lemondtak a gyulafehérvári vár további, védelmi célzatú erődítéséről, és inkább reprezentációs uralkodói székhelyként tekintettek rá, ami nagymértékben volt köszönhető az egyre jobban kialakuló, intézményesült és állandósult női pólus jelenlétének. Ugyancsak 1628-tól indult el az a nagyarányú építkezés, amelynek az eredményeképpen a fogarasi várból védhető fejedelmi erődöt akartak létrehozni.⁵⁷

A női pólus megjelenése erősen rányomta a bélyegét a görgényi vár átépítéseire is, ahol ekkor jött létre az „asszonyok háza”-ként emlegetett új traktus, ezek mellett pedig egy udvar, ahol veteményeskert is helyet kapott, nyilvánvalóan Lorántffy Zsuzsanna igényeinek megfelelően.⁵⁸

A fejedelemszony sugárzó személyisége alkalmasnak bizonyult arra, hogy tovább épüljön körülötte az udvar női pólusa, ami elsősorban Brandenburgi Katalin idején kezdett intézményesülni és állandósulni. A fejedelemszonyi udvar kontinuitását azonban megnehezítette az, hogy Lorántffy Zsuzsanna 1643-ban áttette székhelyét a számára sokkal kedvesebb családi birtokra, Sárospatak várába.⁵⁹ A célja az volt, hogy támogassa férje hadjáratát a királysághoz, tehát a hadműveletekhez közelebb eső vár propagandaközponttá alakításával, és természetesen itt is rendkívül eleven udvari élet bontakozott ki körülötte. A fejedelemség központja azonban Gyulafehérvár volt, és a letelepült fejedelmi udvar folytonossága szempontjából a székhely áthelyezése újabb törést jelentett.

Az udvar „átörökítése”: Báthory Zsófia, Lorántffy Zsuzsanna menyé

I. Rákóczi György 1648-as halálát követően Lorántffy Zsuzsanna formálisan visszavonult, és a fejedelemszonyi pozíciókat átengedte a menyének, a még ekkor is húsz év alatti Báthory Zsófiának.⁶⁰ Ezt követően Zsófiát nevezték fejedelemszonymnak, míg anyósát az „öreg fejedelemszonymnak”. A hivatalos visszavonulás ellenére az erős egyéniségű Zsuzsanna továbbra is erősen a hatása alatt tartotta a belpolitikát és az udvar társadalmi feletti ellenőrzést is.

II. Rákóczi Györgyöt, az elsőszülött gyermeket, aki apját követte a fejedelmi székben, mindkét szülője gyanakodva figyelte, és kevésbé tehetségesnek tartotta, mint

⁵⁵ Kovács András 2000: 68.

⁵⁶ Kovács András 2000: 68.

⁵⁷ Kovács András 2000: 69.

⁵⁸ Kovács Zsolt 2000: II. 114.

⁵⁹ Péter Katalin 2000a: 9–67. 19.

⁶⁰ Péter Katalin 2000a: 62–63.

Zsigmond nevű öccsét. A fiatal fejedelemmel szembeni bizalomhiány a feleségével szemben még erősebben jelen volt az öreg Lorántffy Zsuzsanna részéről. Szinte hihetetlen, de a szakirodalom Báthory Zsófiát mint fejedelemasszonyt alig látja. A róla szóló tanulmányok szinte kizárólag 1660 utáni tevékenységét elemezték. 1660-ban egyszerre halt meg a férje, II. Rákóczi György és anyósa, Lorántffy Zsuzsanna is. A még ekkor is csak 31 éves Zsófia a történelem számára mintha csak ekkor született volna meg, pedig ekkorra már több mint egy évtized fejedelemasszonyi múlt állt mögötte, és a gyermeke, I. Rákóczi Ferenc is 15 éves fiatalember volt. Mindez minden bizonnyal annak köszönhető, hogy Patakon Zsuzsanna egy alternatív fejedelemasszonyi udvart hozott létre a saját ceremóniáival és olyan fajsúlyos kultúra- és oktatáspolitikával, ahol helyet kapott Comenius és második fiát az európai politikai struktúrába emelő házassága is. Nehéz eldönteni, hogy valójában melyik udvar volt a „fejedelemasszonyi” udvar, illetve úgy tűnik, hogy a figyelem inkább Zsuzsanna személyiségét kísérte. Az is sokatmondó, hogy még az 1650-es években is ő irányította az erdélyi elit házassági piacát, nem pedig a hatalmi pozícióban lévő fejedelemasszony.⁶¹

A láthatatlan fejedelemasszonyi udvar

Az eddigiek miatt kissé korlátozott súllyal működő gyulafehérvári udvar női pólusa a rivális Patak fénye miatt visszafogottabban bár, de működött. Csökkent az építkezések mennyisége, aminek részben az volt az oka, hogy ekkor még tökéletesen funkcionált mindaz, amit Bethlen Gábor, valamint az öreg Rákóczi György uralma alatt építettek.

Ami jelenleg, megfelelő alap kutatások előtt elmondható, az az, hogy a fiatal pár igyekezett megfelelni az elvárásoknak és tovább vinni az addig kialakított formákat. Báthory Zsófia is ugyanazokat az egyháztámogató tevékenységeket folytatta, mint anyósa, udvari lelkészük, Keresztúri Bíró Pál a korszak egyik legjelentősebb tudós tanára is volt egyben.⁶² Látszatra tehát továbbra is fennmaradtak a korábbi udvar irányai és preferenciái, mégis súlytalanná váltak Sárospatak mellett. Emellett a fiatal fejedelemasszony, aki a házassága kedvéért tért át a református hitre, ám már az esküvőn⁶³ emlegették az ezzel kapcsolatos színlelést és azt, hogy csak az erőszaknak engedett, óvatosan átalakította udvarhölgyei összetételét. A református közegben magányos Zsófia látványosan katolikus székely nemesi családok leányai közül válogatta össze a körülötte forgoló fiatal hölgyeket. Ráadásul az is kimutatható, hogy az udvarában szolgáló udvarhölgyek később is öntudatos, sőt missziós szellemű katolikusok maradtak. Ilyen volt a később nagy karriert befutott altorjai Apor István anyja, Imecs Judit, aki idősebb asszonyként Altorján a saját házában katolikus iskolát rende-

⁶¹ Az anyakirálynők és özvegy uralkodónők európai súlyáról és a szerepeiről lásd: Georges Duby 2000: 188–194., 206–214.

⁶² Dienes Dénes 2001: 112–185.

⁶³ Várkonyi Gábor 2000: 79–92.

zett be, és elhivatottan oktatta a település gyermekeit.⁶⁴ Ő a sokgyermekes Apor Lázár feleségként az udvari vénasszony szerepét tölthette be, és öntudatos katolikusként segített a fiatal fejedelemszónynak az udvar női részének katolikussá való átszabásában. Később az ő révén került az udvarba az a szintén székely csíkszentgyörgyi Csintalan Zsófia is, aki Apor István második felesége lett.⁶⁵ Kemény János önéletírásában is az bontakozik ki, amit az eddig rendelkezésünkre álló adatok valószínűsítene, vagyis hogy a korábban felemelkedett főurak többsége, akik felekezetiileg is a legtöbben protestánsok voltak, továbbra is az öreg Rákóczi György örökségét és így Lorántffy Zsuzsannát és kisebb fiát tekintették tekintélynek. Ezek az urak és hölgyek pedig a hovatovább református fellegrárrá növekvő Sárospatakon gyülekeztek. A fejedelemség katolikus nemessége jó érzékkel látta meg a lehetőséget a katolikusság iránt rokonszenvet érző fejedelemszónny mellett. Így éppen az udvar női pólusához kapcsolódva szerveződött egy katolikus nemesi kapcsolati háló, amelynek az egyik központjává Petki István csíki főkapitány vált, aki jó kapcsolatot ápolt az előbb említett Imecs Judittal és Csintalan Zsófiával is. Petki később szerepet játszott Imecs Judit fiának, Apor Istvánnak Csintalan Zsófiával kötött házasságában is, ami jól mutatja a fejedelemszónny udvarhoz kapcsolható házassági piac tovább élését.

Érdekes megemlíteni, hogy férjének, II. Rákóczi Györgynek 1660-as halálát követően Báthory Zsófia katolizált, és éppen azt a Sárospatakot szemelte ki katolikus missziója központjául, ahol addig anyósa azt a református központot működtette, amely súlytalanná tette az ő gyulafehérvári fejedelemszónny udvarát.

A református fejedelemszónny képének másolója: Bornemissza Anna

A II. Rákóczi György halálát követő anarchikus állapotok végpontjaként az oszmánok által támogatott I. Apafi Mihály lett Erdély fejedelme. Apafi régi erdélyi nemesi családból származott, akik részesei voltak annak a körnek, akikből Bethlen Gábor egy református elit létrehozását tervezte ezek kapcsolati hálójának házasságok által történő megerősítésével. Ebből egyrészt az következett, hogy az erdélyi református nemesi családok jó részével rokonságban állt, másrészt ő is, mint elődei többsége, úgy választott magának feleséget, hogy ő sem volt uralkodó, és nem is készült uralkodónak, így a felesége is hasonló református nemesi család sarja volt. E családoknak az elitbe emelkedése éppen Bethlen Gábor fejedelemsége alatt gyorsult fel, azonban ez a rövid idő nem tette lehetővé olyan nagy múltú családok megelőzését, mint a Bánffyak, a Csákyak vagy akár csak a Bethlenek. Így megtörtént, hogy az udvarban forgolódnó nemesek tekintélyesebbek és rangosabbak voltak, mint a fejedelem és rokonságának családja. Ezért a fejedelemszónny által követett minta nem lehetett a Brandenburgi Katalin nevéhez kötődő pompa. Ugyancsak nem rendelkezett olyan személyiséggel, amely a társasági élet működtetőjévé tehetné volna. Ezért – teljesen intézményesült

⁶⁴ Bíró Vencel 1935: 9–10.

⁶⁵ Bíró Vencel 1935: 17.

uralkodónői udvar híján – a saját személyiségjegyei döntötték el a hozzá kapcsolódó udvar képét.

Bornemissza Anna eszes nő volt, de nem szárnyaló intellektus vagy teologizáló elme. Ezért alkata leginkább Károlyi Zsuzsannához kötötte őt, amennyiben személyisége legmeghatározóbb vonása a mélyen hívő reformátussága volt. A Lorántffy Zsuzsanna által adott minta azonban olyan nagy súllyal volt jelen a 17. század második felének Erdélyében, hogy Annának is meghatározta az uralkodónői szerepekről kialakult képét. Ezért azoknak a feladatoknak jelentős részét igyekezett ellátni, amelyeket híres elődje is. Így a legjelentősebb nevéhez kapcsolt tevékenység az udvar gazdasági naplóinak vezetése 1667-től, amit tökéletes precizitással és józan logikával végzett.⁶⁶ Így ügyelt az udvar minden materiális részletére. Lorántffy Zsuzsanna követője volt a református iskolák támogatásában, az iskolák és a prédikátorok felkarolásában is. Különösen szívén viselte elődje kedves iskolájának, a sárospataki kollégiumnak a sorsát. Mivel éppen ekkor üldözte el a protestáns professzorokat és diákokat Báthory Zsófia, a fejedelemszöny egész lényét belevetette az értük folytatott küzdelembe.

A pompához és az udvar ceremoniális rendjéhez, színház voltához nem volt érzéke, a divat és a fényűzés sem az ő világa volt. A művészetek iránti vonzalmáról sem tudunk. Erős és kemény, szinte fanatikus menedzsere volt az udvarnak és a saját férjének is, ám a lényge teljesen az ellentéte volt a reneszánsz formák világának. Ezzel szemben a Portára küldött adókat ugyanúgy számon tartotta, mint a végvári tisztek fizetését.⁶⁷ Az udvartartás személyzetének a fizetését is szívesebben felügyelte, mint ha udvari szertartásokon reprezentált volna.⁶⁸ Az udvarbírók, a kamaraispánok és a számtartók a fejedelemszönytől kapták a parancsokat. 1684-ben Apafi Mihály egy rendeletben hatalmazta fel a feleségét a jószágok igazgatására.⁶⁹

Bornemissza Anna számos esetben belefolyt a politika világába, és jelen volt a döntéshozatalok alkalmával, sőt Teleki Mihály kancellárral az udvar, a gazdaság, az országos politika kérdéseit éppen úgy megvitatta, mint a családi problémáit. Az uralkodónői szerepek körét így az erdélyi hagyományokhoz képest e tekintetben kitágította, az Apafi Mihály uralma alatti udvar struktúráját és kapcsolati kötődéseit erőteljesen átformálta.⁷⁰ Annak korábbi, reprezentációs és társadalmicentrum-szerepét azonban nem tudta a korábbi szinten fenntartani.

Apafi Mihály uralmát követően az Erdélyi Fejedelemség és így az uralkodói udvar is megszűnt. A fejedelemszönyi udvar a 17. század folyamán Brandenburgi Katalin és Lorántffy Zsuzsanna korában volt a legközelebb az intézményesüléshez. Katalin a családja, a pompakedvelő volta miatt e tekintetben tökéletes társa volt a reprezentáció uralma képének tekintő Bethlen Gábornak. Lorántffy Zsuzsanna műveltsége és érzékenysége mindazokat a tulajdonságokat átmentette a Katalin nevéhez köthető udvarból, amelyek az erdélyi társadalom számára elfogadhatóak voltak. Egy olyan sokfunkciós uralkodónői udvart teremtett, amelyet éppen a saját tekintélye miatt szinte

⁶⁶ Balás Ilona 1918: 44.

⁶⁷ Balás Ilona 1918: 39–40.

⁶⁸ Balás Ilona 1918: 43.

⁶⁹ Szádeczky Béla 1911: 12.

⁷⁰ Cserei Mihály szerint: „...máig is fennállna az erdélyi dicsőséges fejedelemség, ha... a fejedelemszöny, Bornemissza Anna magát az ura tisztiben és hivatalában nem elegyítette... volna.” Cserei Mihály 1983: 106.

lehetetlen volt követni. Visszavonulása után ugyanis az erdélyi elit egy része továbbra is őt tekintette mértéknek. Az általa kreált szerepek mindazonáltal megkerülhetetlen példaként szolgáltak két utódjának. Báthory Zsófia még megtagadva is folytatta a szerepei nagy részét, Bornemissza Anna pedig szabályos csodálattal igyekezett imitálni az általa megjelenített uralkodónő képét.

Hivatkozott irodalom

- Acsády Ignác 1903: *A magyar birodalom története*. Athéneum, Budapest.
- Anne J. Cruz – Mihoko Suzuki: *The rule of women in Early Modern Europe*. 2009. Univ. of Illinois.
- B. Nagy Margit 1970: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest.
- Balás Ilona 1918: *Bornemissza Anna fejedelemasszony élete és kora*. Gyoma.
- Balogh Judit 2000: A Praxis pietatis megjelenési formái Lorántffy Zsuzsanna levelezésében. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Balogh Judit 2004: „Náj módi” és Erdély – a tárgyak világa a 17. századi Erdély főúri udvaraiban. In: *A fogyasztás társadalomtörténete*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Pápa.
- Balogh Judit 2009: A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei a 16–17. század fordulóján = *Történelmi Szemle*, 2009/3.
- Balogh Judit 2011: A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei. In: Balogh Judit: *Székelyföldi karrierök. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században*. Budapest.
- Bíró Vencel 1935: *Altorjai gróf Apor István és kora*. Kolozsvár.
- Cserei Mihály 1983: *Erdély históriája (1661–1711)*. Budapest.
- Demjén István 2000: Lorántffy Zsuzsanna a sokoldalú fejedelemasszony. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Déghy Mihály 2000: Az építető Lorántffy Zsuzsanna. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Dienes Dénes 2001: *Keresztúri Bíró Pál 1594–1655*. Sárospatak.
- Ernst Clausnitzer 1907: Aus der Regierungszeit des Kurfürsten Johann Sigismund, in: *Hohenzollernjahrbuch* 11.
- Fehér Erzsébet 2000: Az első magyar nőíró: Lorántffy Zsuzsanna. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.

- Georges Duby 2000: *A nő a középkorban*. Budapest.
- Helmut Börsch-Supan 1980: *Die Kunst in Brandenburg-Preußen*. Berlin.
- Jeney-Tóth Annamária 2012: „...Urunk udvarnépe...” *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*. Debrecen.
- Komlósi Sándor 2000: Lorántffy Zsuzsanna iskolákat támogató tevékenysége. In: *Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Kovács András 2000: I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: *Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Kovács András 2003: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Budapest–Kolozsvár.
- Kovács Zsolt 2000: A két Rákóczi György fejedelem görgényi építkezései. In: *Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- L. Oakley-Brown – L. J. Wilkinson 2009: *The rituals and rhetoric of queenship: medieval to early modern*.
- Makkai László (szerk.) 1980: Bethlen Gábor végrendelete. In: *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest.
- Magyari András 2000: Lorántffy Zsuzsanna kulturális és oktatásügyi törekvéseinek modern vonásai. In: *Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Nagy-Tóth Ferenc – Fodorpataki László 2000: Tündérművészet. Lorántffy Zsuzsanna kertészeti jelentősége. In: *Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Oborni Teréz 2002: *Erdély fejedelmei*. Pécs.
- Oborni Teréz 2008: Principissa. Fejedelmi feleségek Erdélyben. = *Rubicon*. 2008/5.
- Oborni Teréz 2009: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1550). *Történelmi Szemle* 2009/1.
- Petróczi Éva 2000: Lorántffy Zsuzsanna és Medgyesi Pál. In: *Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Péter Katalin 2000: Milyenek voltak az erdélyi fejedelemszonyok? In: *Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Péter Katalin 2000a: Lorántffy Zsuzsanna. In: *Lorántffy Zsuzsanna album*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak. 9–67.
- Péter Katalin 2004: *Két sógor: Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor*. = *História*. 2004. 08.

- Pocsainé Eperjesi Eszter 2000: A Lorántffy hímzőműhely úrihímzéses úrasztali terítői a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I-II.* Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Pokoly József 1904: *Az erdélyi református egyház története.* I–V. köt., Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának megbízásából, Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 2000: „Felemeljük szemeinket az nagy hegyekre...”(Amit megőrzött, és amit továbbadott). In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II.* Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- R. Várkonyi Ágnes 2005: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest.
- Sipos Gábor 2000: Lorántffy Zsuzsanna adománylevele a kolozsvári kollégiumnak. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II.* Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Szalárdi János 1980: *Siralmas magyar krónikája.* Budapest.
- Szádeczky Béla 1911: *I. Apafi Mihály udvartartása.* Budapest.
- Várkonyi Gábor 2000: A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II.* Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.